

Urmia University

Political efforts of the Tahirids to restore power in Khorasan (262-280 AD)

Mahdi Asadi ¹ and Sahar Jazinizadeh ²

1- Department of History, Faculty of Literature and Human Sciences, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran.

2- Master's student, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Sistan and Baluchistan, Zahedan, Iran.

ARTICLE INFO

Article type:
Research Article

Received:
2024/10/06

Accepted:
2024/11/17

pp:
67- 80

Keywords:
Taherian;
Muhammad bin Taher;
Khorasan;
Hossein bin Taher;
Khojastani;
Rafi bin Harthama.

ABSTRACT

The power of the Tahirids in Khorasan, Baghdad and their harmonious relations with the Abbasid caliphate caused Muhammad ibn Tahir to receive control of the Khorasan government from the caliph after the battle of Deir al-Aql. During the two decades, the Tahirid struggled to revive their government in Khorasan, but they did not have enough military power. With the arrival of Hossein ibn Tahir in Nishapur, it became clear that Khojastani only used the name of Tahirid to gain legitimacy and not only did not join the forces of Tahirid, but even defeated them in several battles. The weakening of Hussain ibn Tahir caused Muhammad ibn Tahir to accept Rafi bin Harthama's governing. Rafi ruled on behalf of the Tahirid in Khorasan for several years, but with the change of the Caliph's approach, he dropped the name of Muhammad ibn Tahir from the sermon. The present study, with a descriptive and analytical approach, seeks to find an answer to this question: What measures did the Tahirid take to restore their power in Khorasan? The findings of the present research show that the legitimacy of the Tahirid and the context of their relationship with the Abbasid caliphs caused the extension of their rule in Khorasan, however, the inefficiency of the members of the Tahirid, the power and independence-seeking nature of the influential forces in Khorasan, and their lack of union around Hussein ibn Taher, besides the caliph's expedient policy with the Saffarid, which led to the approval of Amr, caused the failure of the Tahirid in reviving their rule in Khorasan.

Citation: Asadi, M., & Jazinizadeh, S. (2024). Political efforts of the Tahirids to restore power in Khorasan (262-280 AD). *Journal of Historical Findings*, 1(2), 67-80.

© The Author(s).

Publisher: Urmia University.

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2024.55617.1013>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.2.4.7>

Extended Abstract

Introduction

Despite the weakening of the power and influence of the Tahirid in the Abbasid caliphate system, due to the roots of their social power in Khorasan and Baghdad and their declaration of citizenship, the Abbasid caliphs were happy to restore power from them. So that after the battle of Deir al-Aqul, Muhammad ibn Tahir received the government of Khorasan from the caliph. The Tahirid tried for two decades to restore their power. However, these efforts did not go anywhere due to the weakening of their military power. This caused Tahirid deputies in Khorasan to not pay much attention to them and even to confront them. The present research questions the political efforts of the Tahirid to restore power in Khorasan, the reason for their goals' progress in stages and their ultimate failure. In response to these questions, the legitimacy of the Tahirid government and the expedient approaches of the Abbasid caliphs as components have been considered influential. Historical research is generally focused on the period of Tahirid rule and not much attention has been paid to the struggles after their fall. Some researchers have briefly addressed this period. Most of all, Akbari has briefly discussed the efforts of Hossein ibn Taher, Khajestani and Rafi ibn Harthama in the book "History of the Tahirid Government: from the beginning to the end". In a separate article, Hamo has examined the rule of Rafi ibn Harthama. However, in his book and article, this author has not paid much attention to the role of the Abbasid caliphate in the political situation of Khorasan and the final failure of the Tahirid.

Material & Methods

The current research method is historical, descriptive and analytical, and the data collection method is done in library form.

Results and discussion

Muhammad ibn Tahir made the first efforts to restore power. Although he had avoided confronting Yaqub Laith Safari and even

refused to leave for Khorasan, he sent his brother Hossein ibn Tahir there instead (Tabari, 1375: 15/6648). On this basis, Hossein ibn Tahir, on behalf of his brother, made the first efforts to restore the power of the Tahirid in Khorasan. He rushed to Khorasan with small military and financial power. The ruler of Isfahan initially provided assistance to the Tahirid. At this time, the Samani rulers, under the leadership of Nasr ibn Ahmad, did not take any action in cooperation with the Tahirid to restore their power in Khorasan (Esfahani, Beita: 210). In fact, they were somehow preparing the ground for gaining power in Khorasan. Despite the initial efforts, the Tahirid were unable to capture Nishapur. They were even badly defeated in a war. With the establishment of friendly relations between Amr Laith Safari and the Abbasid Caliph, the situation of the Tahirid became even more complicated. The caliph took back the charter of the Khorasan caliphate from the Tahirid and this weakened the position of Hossein ibn Taher. Therefore, the loss of military power of the Tahirid, along with the strengthening of the local rulers, had a very important impact on their overall power. Khajestani, who was one of the agents of the Tahirid in Khorasan, played an important role in weakening their power (Tabari, 1375:15/6468). In the last year of his rule, Khojastani dropped Tahirid name from the sermon. According to Tabari's narration, in 267 AH, Khojastani recited a sermon in his own name and that of the Caliph, using the name of Muhammad ibn Tahir (Tabari, 1375: 15/6546-6547).

However, his power did not last long and he was killed by his slaves in 268 AH (Ibn Athir, 12/1371: 214). With the death of Khojastani, Rafi ibn Harthama was chosen as a commander by the army and he read a sermon under the name of Muhammad ibn Tahir (Ibn Khaldoun, 1363: 2/513).

With the rise of the power of Amr Laith Safari and the support of the caliph, Amr's position against Tahirid viceroys increased.

At this time, Rafi was also defeated by Abu Talha Mansour (Beyhaqi, 1361: 67) and then handed over Nishapur to him after defeating Amr (Tarikh Sistan, 1366: 241-242). In 281 AH, Rafi gave a sermon in Tabaristan and in 282 AH in Gorgan under the name of Muhammad Bin Zayd (Ibn Athir, 293/18: 1371). With this action, the last voice in favor of Tahirid in Khorasan was silenced.

Conclusion

The restoration of Tahirid rule in Khorasan was not successful. The political powers of Khorasan and beyond the Nile, despite taking advantage of the legitimacy of the Tahirid, did not accompany Hossein ibn Taher. Khajestani wanted to establish an independent government and refused to be under the influence of Hossein ibn Tahir, and while giving a sermon in the name of Muhammad ibn Tahir, he rushed to fight with Tahirid forces. The Samanids were also unhappy with the revival of the Tahirid government and not only did they not help them, but Ismail even fought with Husayn ibn Tahir. On the other hand, the Abbasid caliphate, by changing the approach,

approved Amr Laith Safari and gave him the pledge of the Khorasan government. This approach of the caliph was synonymous with challenging the legitimacy of the Tahirid in Khorasan, which caused the name of the Tahirid to be dropped from the sermon by Khojastani. In 271 A.H., the Caliph gave the charter of governing Khorasan to Muhammad ibn Tahir, and he also appointed Rafi ibn Harthama to govern Khorasan on his behalf, and finally Rafi completely removed the name of Tahirid from the sermon.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The authors would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

تکاپوهای سیاسی خاندان طاهری برای اعاده‌ی قدرت در خراسان (۲۸۰-۲۶۲ ق)

مهدی اسدی^۱ و سحر جزینی‌زاده^۲

۱- گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران
۲- دانشجوی کارشناسی ارشد گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
جاه و قدرت خاندان طاهری در خراسان، بغداد و روابط همسو ایشان با خلافت عباسی سبب شد که محمد بن طاهر پس از نبرد دیرالعاقل منشور حکومت خراسان را از خلیفه دریافت دارد. طی حدود دو دهه طاهریان جهت احیای حکومت خود در خراسان تکاپو نمودند معذک توان نظامی کافی نداشتند و ندهای هم‌سو با ایشان از سر تزویر بود. با ورود حسین بن طاهر به نیشابور آشکار گردید که خجستانی تنها از نام طاهریان جهت کسب مشروعیت بهره برده و نه تنها به نیروهای طاهریان نپیوست که حتی در چندین پیکار آن‌ها را هزیمت داد. تضعیف حسین بن طاهر سبب شد که محمد بن طاهر به حکومت نیابتی رافع بن هرثمه رضا دهد. رافع چندین سال به نیابت طاهریان در خراسان حکومت نمود لکن با تغییر رویکرد خلیفه، نام محمد بن طاهر را از خطبه افکند. پژوهش حاضر با روش و رویکرد توصیفی تحلیلی به دنبال یافتن پاسخ مناسب به این پرسش اساسی است: طاهریان برای اعاده قدرت خود در خراسان چه اقدام‌هایی صورت دادند؟ یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد مشروعیت طاهریان و سیاق ارتباط آن‌ها با خلفای عباسی سبب امتداد حکومت مستقیم یا نیابتی ایشان در خراسان شد لکن ناکارآمدی افراد خاندان طاهری، قدرت و استقلال‌طلبی نیروهای مؤثر در خراسان و عدم اجتماع آن‌ها به‌دور حسین بن طاهر و همچنین سیاست مصلحت‌اندیشانه خلیفه در برابر صفاریان که به تأیید و منشور دادن به عمرو انجامید، سبب ناکامی طاهریان در احیای حکومتشان در خراسان شد.	<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۱۵</p> <p>پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۲۷</p> <p>صص: ۶۷-۸۰</p> <p>واژگان کلیدی: طاهریان، محمد بن طاهر، خراسان، حسین بن طاهر، خجستانی، رافع بن هرثمه.</p>

استناد: اسدی، مهدی؛ و جزینی‌زاده، سحر. (۱۴۰۳). تکاپوهای سیاسی خاندان طاهری برای اعاده‌ی قدرت در خراسان (۲۸۰-۲۶۲ ق). *نشریه یافته‌های تاریخی*، ۱(۲)، ۶۷-۸۰.

ناشر: دانشگاه ارومیه.

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2024.55617.1013>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.2.4.7>

مقدمه

طاهریان نخستین سلسله‌ی فرمانروایان ایرانی بعد از اسلام بودند که بخش بزرگی از ایران را از سلطه بی‌واسطه‌ی خلفای عباسی خارج نمودند. قلمرو حکومت طاهریان در زمان اوج قدرتش از یک‌سو تا ری و طبرستان و از سوی دیگر تا سیستان و اقصای ماوراءالنهر امتداد داشت و دامنه نفوذ افراد خاندان طاهری در نیمه اول قرن سوم تا بغداد و حتی در برخی موارد به‌خصوص در زمان حکومت عبدالله بن طاهر تا سوریه و مصر نیز گسترده بود. به‌جز طاهر بن حسین، امرای خاندان طاهری در روابط با خلافت عباسی دچار چالش چندانی نشدند. ایشان همواره عهد و لوای حکومت را از جانب خلفا دریافت می‌داشتند. منشور خلیفه در این زمان اهمیت بسیاری برای فرمانروایان مناطق تابعه داشت و حتی آنان که همگرا با خلافت عباسی نبودند در تکاپوی کسب عهد و لوای خلیفه بر می‌آمدند. در نیشابور نیز منشور خلیفه اهمیت زیادی داشت و آنگاه که یعقوب لیث صفاری آن را تصرف نمود، علما و بزرگان شهر منشور خلیفه را از او مطالبه نمودند و عمرو پس از فتح نیشابور سه روز منشور خلیفه را بر سر در خانه خود آویخت؛ بنابراین منشور خلیفه نقش مؤثری در تحولات سیاسی این دوره داشت و در دوره پس از سقوط طاهریان نیز عاملی جهت پیشبرد اهداف طاهریان و مؤلفه‌ی اثرگذاری در عدم کامیابی آن‌ها تلقی می‌شد.

پژوهش حاضر بر محور پرسش چگونگی تکاپوهای سیاسی طاهریان جهت اعاده قدرت در خراسان و چرایی پیشبرد مقطعی اهدافشان و ناکامی نهایی آنان سامان یافته و در پاسخ به این پرسش‌ها که مشروعیت حکومت طاهریان و رویکردهای مصلحت‌اندیشانه‌ی خلفای عباسی به‌عنوان مؤلفه‌های تأثیرگذار دانسته شده‌اند.

تحقیقات تاریخی عموماً معطوف به دوره حکومت طاهریان بوده و به تکاپوهای پس از سقوط آن‌ها توجه چندانی نشده است. معذک پاره‌ای محققان به‌طور موجز به این دوره پرداخته‌اند. بیش از همه اکبری در کتاب تاریخ حکومت طاهریان از آغاز تا انجام به‌صورت موجز به تکاپوهای حسین بن طاهر، خجستانی و رافع بن هرثمه نیز پرداخته است. همو در مقاله‌ای مجزا حکومت رافع بن هرثمه را بررسی نموده است. لکن این نویسنده در کتاب و مقاله خود به نقش خلافت عباسی در اوضاع سیاسی خراسان و عدم کامیابی نهایی طاهریان توجه چندانی ننموده است.

رهایی محمد بن طاهر و قدرت یافتن وی در بغداد

محمد بن طاهر واپسین حکمران سلسله‌ی طاهریان بود که توسط یعقوب لیث صفاری در سال ۲۵۹ ه.ق از تخت به زیر کشیده شد. منابع تاریخی از محمد بن طاهر سیمای حکمرانی نالایق را ترسیم نموده‌اند. وی فرمانروایی فرهیخته و حکیم بود و به روایت ابن ندیم سی ورق شعر داشت (ابن ندیم، ۱۳۸۱: ۲۶۹)؛ اما در سیاست و حکومت فاقد تمهید و اقتدار بود. گردیزی وی را «غافل و بی‌عاقبت» شمرده که «سر فرو برد بشراب خوردن و بطرب و شادی مشغول گشتن» (گردیزی، ۱۳۶۳: ۳۰۲). ضعف بر دستگاه حکومت محمد بن طاهر چیره شد و در عهد حکومت وی پاره‌ای از ایالات و شهرها چون ری، طبرستان و قزوین از قلمروی حکومت طاهریان خارج شد (اصفهانی، بی تا: ۲۰۹). افزون بر این ابن طاهر حتی یارای تسلط بر امور خراسان را نیز نداشت. صلوکان و سایر گروه‌ها در خراسان قدرت روزافزون یافتند و ابن طاهر قاصر از بازداشتن آنان بود. ابن اسفندیار نیز از چیرگی «اوباش و مخالفان» بر خراسان در این دوره یاد نموده است (ابن اسفندیار، ۱۳۶۳: ۲۴۵). سالوکان که عموماً به قطع‌الطریق روزگار می‌گذراندند، به‌حدی نیرومند شدند که حتی شهرها نیز از گزند آن‌ها در امان نماند. «در سال ۲۵۹ ه.ق سرکب الجمال از سرکردگان سالوکان به مرو تاخت و آن را غارتید» (طبری، ۱۳۷۵: ۶۴۳۹/۱۵). ابن اثیر از این فرد با عنوان «شربک الحمال» (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۲۳/۱۸) یاد کرده که همان ابراهیم بن مسلم بود که لقب شربک کبیر داشت و گزاره‌های مقدسی نیز این مدعا را تصدیق می‌نماید (مقدسی، ۱۳۷۴: ۹۸۱/۲).

در شرایط فتور حکومت طاهریان، التجای عبدالله سگری از معارضان یعقوب لیث صفاری به محمد بن طاهر، دستاویز لازم را جهت لشکرکشی صفاریان به خراسان فراهم نمود. در واقع ابن طاهر، عبدالله سگری را در حمایت خویش نگرفت و سلوک وی با عبدالله نیز از سر استیصال بود. به نقل ابن اثیر، عبدالله سگری به محاصره نیشابور مبادرت نمود. محمد بن طاهر فقها و نمایندگان را نزد وی فرستاد و حکومت طبرسین و قومس را به او داد (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۲۳/۱۸). تا از محاصره صرف‌نظر نماید. لکن یعقوب این مسئله را دستاویز قرار داده و با لشکرکشی به نیشابور، محمد بن طاهر را به اسارت درآورد و به حکومت وی پایان داد. محمد بن

طاهر حدود سه سال در بند صفاریان بود. شکست یعقوب لیث از خلیفه در سال ۲۶۲ ه.ق سبب رهایی محمد بن طاهر شد و او در روز نبرد دیرالعاقول از اسارت یعقوب لیث صفاری خلاصی یافته و به بغداد رفت (مسعودی، ۱۳۷۴: ۶۰۰/۲). خلیفه وی را گرمی داشته و عهد و لوای خراسان و ریاست شرطه بغداد را به او داد. این اقدام خلیفه را از سویی می‌توان در جهت تقویت خصم صفاریان و دور نمودن لشکر یعقوب از خوزستان بشمار دانست و از سوی دیگر روابط همگرایی‌های طاهریان با خلافت عباسی و قدرت خاندان طاهری در بغداد نیز عوامل اثرگذاری در منشور ستاندن آنان بود.

محمد بن طاهر که پیشتر از رویارویی با یعقوب لیث احتراز نموده بود، از عزیمت به خراسان امتناع نموده و برادرش حسین بن طاهر را بدان سوی فرستاد. حد سه سال از پیکار دیرالعاقول (سال ۲۶۲ ه.ق) تا مرگ یعقوب لیث (سال ۲۶۵ ه.ق)، محمد بن طاهر علاوه بر تلاش جهت اعاده حکومت در خراسان، مرتبه‌ای گرانیامیه در بغداد داشت و خلافت نیز به تأیید و استحکام بخشیدن خاندان طاهری همت گماشت. لکن آن‌گاه که عمرو لیث جانشین یعقوب شد، جایگاه سیاسی محمد بن طاهر تنزل یافته و منوط به شرایط زمانه گشت. عمرو خصومت با خلیفه را منظور نداشت و در مکاتبه‌ای تبعیت خود از خلافت را اعلام نمود (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۸/۱۷۳؛ خواندمیر، ۱۳۵۳: ۳۴۷/۲). خلیفه معتمد نیز رویکرد خود را تغییر داد. وی که از حضور لشکر صفاریان در خوزستان هراس داشت، جهت رجعت دادن آن‌ها به شرق، عهد و لوای حکومت خراسان و ریاست شرطگی بغداد را به عمرو داد. حتی به هنگام شکایت عمرو از محمد بن طاهر جهت مکاتبه با خجستانی، خلیفه جانب عمرو را گرفته و چندگاهی ابن طاهر را بند نمود. از سوی دیگر عمرو، عبیدالله بن عبدالله از خاندان طاهریان که رقیب محمد بن طاهر بود را به‌عنوان نایب خود در شرطگی بغداد تعیین نمود (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۸/۱۷۹) که این اقدام نیز قاعدتاً به تضعیف موقعیت محمد بن طاهر منجر می‌شد.

حدود پنج سال پس از قدرت‌گیری عمرو، اوضاع جهت بازگشت مجدد محمد بن طاهر به قدرت سازگارتر شد. روابط عمرو با خلافت عباسی بی‌ثبات و توأم با بی‌اعتمادی بود. خلیفه در سال ۲۷۱ ق عمرو لیث را از مناصب خود عزل نموده و مجدداً آن‌ها را به محمد بن طاهر واگذار نمود (میرخواند، ۱۳۸۰: ۲۷۹/۴). ابن طاهر، رافع بن هرثمه را به نیابت خود در خراسان گماشت. گماشتن رافع از سر اضطرار بود. محمد بن طاهر خود تمایلی جهت عزیمت به خراسان نداشت و حضور برادرش حسین نیز در آن خطه دست‌آورد چندانی در بر نداشت و احتمالاً پیش از این تاریخ روی در نقاب خاک کشیده بود؛ بنابراین محمد بن طاهر به تبعیت ظاهری و خطبه خواندن رافع اکتفا نمود. روایت ضعیفی وجود دارد که محمد بن طاهر خود به خراسان آمده و حکومت نموده است (نقیسی، ۱۳۳۵: ۳۳). البته خود نقیسی به ضعیف بودن این روایت اشاره نموده و بنابراین قابل تأیید نیست. رافع نام طاهریان را از خطبه افکند و محمد بن طاهر تنها جاه و نفوذ خود در بغداد را حفظ نمود و تا پایان عمر منصب شرطگی را در اختیار داشت.

تکاپوهای حسین بن طاهر برای احیای حکومت طاهریان در خراسان

حسین بن طاهر به خراسان فرستاده شد تا مأموریت احیای حکومت طاهریان را به نیابت از برادرش بر عهده گیرد. به نظر می‌رسد که حسین بن طاهر به‌گاه تصرف نیشابور توسط یعقوب، به بغداد گریخته بود. در سال ۲۶۱ ه.ق به حضور وی در بغداد اشاره شده است. بنا بر روایت طبری در این سال محمد بن زیدویه که از یعقوب لیث کناره‌جسته بود، از خلیفه خواست که حسین بن طاهر را با او به خراسان بفرستد (طبری، ۱۳۷۵: ۶۶۴۸/۱۵). در آن هنگام محمد بن طاهر در بند یعقوب لیث و حسین بن طاهر برجسته‌ترین فرد خاندان طاهری برای اعاده‌ی حکومت در خراسان بود و ابن زیدویه که جهد داشت که از مشروعیت طاهریان جهت کسب قدرت در خراسان سود جوید، به حسین تمسک جست؛ اما درخواست ابن زیدویه فرجام نداشت و عزیمت حسین بن طاهر به خراسان مربوط به پس از نبرد دیرالعاقول و منشور ستاندن محمد بن طاهر بود. حسین بن طاهر در واپسین روز سال ۲۶۲ ه.ق از بغداد به سمت شرق خارج شد. مقارن آن زمان بر خراسان نیروهای تمرکز گریز چیره بودند. به روایت حمزه اصفهانی، وضع خراسان و شهرهای آن پریشان بود و امرای مختلف در شهرهای آن حکومت می‌کردند (اصفهانی، بی‌تا: ۱۷۶). حسین بن طاهر با توان نظامی و مالی اندک و به امید زمزمه‌های همنوا با طاهریان، به خراسان شتافت. از سوی دیگر وی امیدوار بود در اصفهان -که خاندان بنی دلف بر آن حکومت داشتند- لشکر و اموالی تعبیه نماید؛ بنابراین حسین بن طاهر از دلف بن عبدالعزیز حاکم اصفهان مدد جست. ظاهراً دلف قصد کمک به او را نداشت و به‌روایت اصفهانی، ابن طاهر در امتداد مسیر مردد شد. لکن کوشاد بن شاه مردان از بزرگان دربار به یاری وی درخواست و دلف را واداشت تا به مدد ابن طاهر بشتابد؛ بنابراین حسین بن طاهر با همراهی کوشاد به‌سوی

خراسان حرکت نمود و در صفر سال ۲۶۳ ق به نیشابور رسید. وی در بدو ورود جد و جهد نمود تا همه نیروهای سیاسی و گروه‌های نظامی خراسان و ماوراءالنهر را مجتمع سازد. خاندان طاهری به کلی از خراسان ریشه‌کن نشده بودند و بازماندگان آن‌ها در پاره‌ای مناطق قدرت داشتند که برجسته‌ترین آن‌ها احمد بن محمد بن طاهر (برادرزاده حسین بن طاهر) بود که حکومت خوارزم را در اختیار داشت. حضور بازماندگان طاهریان سبب نیرومندی حسین بن طاهر بود. از سوی دیگر ابوظلحه منصور بن شربک - از سرداران خراسان - به نیشابور شتافت و خطبه بنام طاهریان خوانده و با حسین بن طاهر در نیشابور ماند. همچنین ابن طاهر امید داشت که خجستانی نیز به متابعت او درآید (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۴۸۷/۲). خجستانی خطبه بنام طاهریان می‌خواند و نوید معاضدت با حسین می‌داد. از سوی دیگر ابن طاهر کوشید تا از نیروی سامانیان (که کارگزاران سابق طاهریان بر ماوراءالنهر بودند) نیز برای تثبیت قدرت در خراسان سود جوید. بدین سبب کوشاد را به سمرقند گسیل نمود تا از نصر بن احمد بن اسد امداد بستاند. لکن نصر بن احمد در این برهه تمایلی به مداخله در امور خراسان نداشت و حسین را به مال یا سپاه یاری ننمود (اصفهانی، بی‌تا: ۲۱۰). به نظر می‌رسد سامانیان که در حال استحکام پایه‌های حکومت در ماوراءالنهر بودند، سیاست عدم‌مداخله در خراسان را پیش گرفته بودند و تنازع نیروهای متخاصم که سبب تضعیف همه‌ی آن‌ها می‌شد را به سود خود و سبب استقلال ماوراءالنهر می‌دانستند. احتمالاً نصر بیم داشته که با احیای حکومت طاهریان در خراسان، ناگزیر از تابعیت مجدد از آنان شود. پیش از درآمدن حسین بن طاهر به نیشابور، خجستانی بر آن شهر سلطه داشت و آنگاه که به پیکار با ابوحفص یعرم - از بنو شربک - به هرات شتافت، حسین بن طاهر به نیشابور وارد شده و بر آن استیلا یافت؛ بنابراین خجستانی سپاهی به سرکردگی برادرش جهت تصرف نیشابور گسیل نمود. خجستانی که خود را هواخواه طاهریان می‌شمرد، در برابر حسین بن طاهر لشکر آراست. به نظر می‌رسد که پیوستن خصم وی (ابوظلحه) بهانه لازم را جهت لشکرکشی به نیشابور فراهم نموده بود. نیروهای متحد ابن شربک و حسین بن طاهر توانستند سپاه اعزامی خجستانی را هزیمت دهند؛ اما پس از این پیکار، ابوظلحه به حسین طاهر خیانت نموده و او را از نیشابور بیرون راند. طبری ذیل حوادث ۲۶۳ ه.ق از اخراج حسین بن طاهر از نیشابور توسط ابوظلحه یاد کرده است (طبری، ۱۳۷۵: ۶۴۶۸/۱۵). بدین ترتیب حکومت حسین بن طاهر در نیشابور بیش از چند ماه نپایید و او به مرو رفته و در آنجا رحل اقامت افکند که حکومت آن بر عهده‌ی ابراهیم بن محمد - از دیگر بازماندگان طاهریان در خراسان بود.

پس از اخراج حسین بن طاهر از نیشابور، احمد بن محمد بن طاهر - والی خوارزم - به آن شهر لشکر فرستاد. گرچه لشکر خوارزم به دستور محمد بن طاهر به نیشابور تاخت لکن حسین بن طاهر که اندیشه تسلط بر نیشابور را از سر بدر نکرده بود را می‌توان از عوامل و محرکان این حمله تلقی نمود. اندکی پیشتر خجستانی با راندن ابوظلحه از نیشابور، حکومت آن شهر را در ید قدرت خویش گرفت. سپاهیان خوارزمی علیرغم کامیابی‌های نخستین ناتوان از ظفر نهایی بودند و جور سالار لشکر خوارزم، مردم نیشابور را نیز ناخرسند نمود. خجستانی لشکریان خوارزم را دفع نموده و هزیمت داد. وی پس از آن احتمالاً به اندیشه انتقام ستاندن از خاندان طاهریان به مرو لشکر کشید. ابراهیم بن محمد بن طلحه طاهری حاکم مرو با خجستانی پیکار نمود که هزیمت یافته و به اسارت درآمد (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۴۹۰/۲).

حسین بن طاهر که با حضور مدعیان توانمند، ناتوان از تثبیت موقعیت خود در خراسان بود، تلاش نمود تا بخش‌هایی از ماوراءالنهر و بخصوص بخارا را تصرف نماید. احتمالاً وی به‌هنگام حمله خجستانی به مرو، به خوارزم رفته بود تا جهت حمله به بخارا لشکر خود را تقویت نماید. بخارا از این نظر مطمح نظر حسین بن طاهر قرار گرفت که نزدیک‌ترین شهر ماوراءالنهر به خراسان بود و از سوی دیگر اسماعیل بن احمد سامانی در این شهر موقعیت استواری نداشت. وی هنوز نتوانسته بود بر اوضاع بخارا سیطره یابد و به سرکوبی طاغیان اشتغال داشت. اگرچه سامانیان در این برهه سیاست عدم‌مداخله در خراسان داشتند اما قاعدتاً حضور نیروهای متخاصم را در ماوراءالنهر بر نمی‌تافتند. احمد بن محمد بن طاهر به کمک عمّش شتافت و لشکر حسین بن طاهر را با خوارزمیان تقویت نمود. حسین با این لشکر که به روایت نرشخی تعداد افرادی متشکل از «دو هزار مرد خوارزمی» بودند، به بخارا یورش برد. اسماعیل با تعبیه لشکر، به تقابل با سپاه ابن طاهر پرداخت. در این نبرد حسین بن طاهر شکست خورد و هفتاد تن از سپاهیان به اسارت درآمدند (نرشخی، ۱۳۳۵: ۱۱۲؛ هروی، ۱۳۹۳: ۱۴۵). وی پس از هزیمت در برابر اسماعیل بن احمد سامانی و قطع امید از سیطره بر ماوراءالنهر به خراسان عزیمت نموده و در مرو رحل اقامت افکند. زمانی که وی به مرو رسید عامل خجستانی بر آن شهر حکومت داشت که حسین بن طاهر توانست با بیرون راندن او شهر را تحت سلطه درآورده و به‌نظر می‌رسد که طی سال‌های بعد

نیز در مرو حکومت داشته است. ابن خردادبه از عمارت‌های بسیاری که توسط حسین بن طاهر در مرو احداث شده، یاد کرده (ابن خردادبه ۱۳۷۰: ۲۰۶) که نشاندهنده‌ی امتداد حکومت ابن طاهر بر مرو می‌باشد.

در اواخر سال ۲۶۵ ه. ق تحولات سیاسی در بغداد سبب تضعیف موضع طاهریان در خراسان شد. مصالحه عمرو با خلیفه و ستاندن منشور حکومت خراسان، سبب تغییر اوضاع در این خطه شد. خجستانی، ابن شرکب و حسین بن طاهر که برای تصرف شهرهای خراسان معارض یکدیگر بودند، به‌گاه آمدن عمرو به خراسان، اختلافات را فرو گذاشتند. طبری ذیل حوادث سال ۲۶۵ ق می‌نویسد که خجستانی بر نیشابور سلطه داشت و حسین بن طاهر به مرو رفت و ابن شرکب میانجی خجستانی و حسین بن طاهر بود (طبری، ۱۳۷۵: ۶۴۸۱/۱۵). عزیمت عمرو به خراسان در سال ۲۶۶ ه. ق رخ داد لکن احتمالاً پیش از ورود وی، نیروهای سیاسی خراسان جهت رویارویی با خصم مشترک، تخاصم را کنار گذاشته بودند. خلیفه با سپردن عهد و لوی خراسان به عمرولیث و اقدامات متعاقب آن سبب تضعیف موقعیت سیاسی طاهریان و بخصوص حسین بن طاهر شد. معتمد سیاست خود علیه صفاریان را موقتاً و به مصلحت تغییر داد. او که از حضور سپاهیان صفاری در جندی‌شاپور هراس داشت، خواستار ادامه تخاصم با صفاریان نبود؛ بنابراین پس از مرگ یعقوب لیث، منشور حکومت برخی ایالات از جمله خراسان و شرطگی بغداد را به عمرولیث داد. حتی آن‌گاه که عمرو لیث پس از شکست از خجستانی در سال ۲۶۷ ه. ق، طی مکاتبه‌ای با دربار خلافت از محمد بن طاهر سعایت نمود و مدعی شد که او حامی خجستانی است، خلیفه، ابن طاهر و برخی نزدیکان او را به زندان انداخت (طبری، ۱۳۷۵: ۶۵۴۶/۱۵) و موقعیت طاهریان را بیش از پیش در خراسان ناستوار ساخت.

به زندان افکندن محمد بن طاهر قاعدتاً تضعیف موقعیت حسین را در خراسان در پی داشت. بی سبب نیست خجستانی در همین سال خطبه بنام طاهریان را موقوف نمود. حسین بن طاهر نیز مقارن همین زمان به محاق رفت. طبری ذیل حوادث سال ۲۶۷ ه. ق از حضور حسین بن طاهر در مرو یاد کرده است (طبری، ۱۳۷۵: ۶۴۹۵/۱۵). لکن بعد از این سال نامی از حسین طاهر در منابع نمی‌رود و دانسته نیست که فرجام وی چه بود. احتمال دارد که وی در همان سال یا اندکی بعد در مرو مرده باشد. اکبری نیز احتمال می‌دهد که حسین بن طاهر در مرو مرده است (اکبری، ۱۳۸۷: ۲۳۸). احتمال ضعیف‌تر عزیمت ابن طاهر به بغداد است. به هر روی نقش‌آفرینی سیاسی وی در سال ۲۶۷ ه. ق خاتمه یافت. به نظر می‌رسد که افکندن نام طاهریان از خطبه توسط خجستانی نیز با مرگ احتمالی حسین بن طاهر ارتباط داشت. از سوی دیگر زمانی که در سال ۲۷۱ ه. ق خلیفه منشور حکومت خراسان را مجدداً به محمد بن طاهر داد، دیگر نامی از حسین بن طاهر در میان نبود. در این سال عمرو لیث از حکومت خراسان معزول شد و منشور آن خطه به محمد بن طاهر داده شد و او رافع بن هرثمه را به نیابت خود در خراسان گماشت. به نظر نمی‌رسد که در صورت زنده‌بودن حسین بن طاهر، محمد نیابت خود را به رافع به هرثمه واگذار می‌نمود.

احمد بن عبدالله خجستانی کارگزار طاهریان در خراسان

احمد بن عبدالله خجستانی از صلوکان خراسان بود. سالوکان در اواخر حکومت طاهریان و مقارن فتور محمد بن طاهر، در خراسان قدرت زیادی داشته و آن خطه را عرصه تاخت‌وتاز خود نموده بودند. آنان که عموماً با راهزنی روزگار می‌گذراندند، به‌اندازه‌ای در خراسان توانمند شدند که به شهرهای بزرگ نیز تاخت می‌بردند. با تصرف خراسان توسط یعقوب لیث صفاری، سالوکان که احتمالاً ادامه راهزنی و شاید حیات خود را در خطر دیدند، به او پیوستند. به نقل تاریخ سیستان آنگاه که یعقوب به نیشابور آمد رهبران سالوکان چون شرکب کبیر که نامش ابراهیم بن مسلم بود، احمد بن عبدالله خجستانی و عزیز السری به او پیوستند (تاریخ سیستان، ۱۳۶۶: ۲۲۵). خجستانی یکی از مهم‌ترین رهبران سالوکان خراسان بود که به یعقوب پیوست. ابن خلدون معتقد است وی پیشتر در زمره‌ی یاران محمد بن طاهر درآمده بود (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۴۸۷/۲). خجستانی در لشکرکشی صفاریان به طبرستان مشارکت داشت و سپس با یعقوب به سیستان رفت. لکن پس از عزیمت لشکر صفاری به سیستان، به واسطه‌ی علی بن لیث از یعقوب اجازه طلبید و به خراسان عزیمت نمود. وی علی را تحریض کرد و بیان نمود که برادران خراسان را میان خود تقسیم کرده‌اند. «مرا به خراسان فرست تا چیزی برای تو حاصل کنم» (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۴۸/۱۸). بدین ترتیب قرار بود خجستانی در شهرهای خراسان بنام علی بن لیث قدرت را در دست گیرد. استدعای خجستانی مقبول افتاد و به خراسان عزیمت نمود. بیهقی می‌نویسد که یعقوب امارت خراسان را به خجستانی داد (بیهقی، ۱۳۶۱: ۶۷). ابن خلدون نیز روایت نموده که خجستانی، علی بن لیث را واسطه قرار داد جهت

نیابت حکومت خراسان و یعقوب موافقت نمود (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۴۸۸/۲)؛ اما به نظر می‌رسد که یعقوب تنها حکومت پاره‌ای شهرهای خراسان را به خجستانی داده باشد. فرمانروای صفاری به خجستانی اعتماد چندانی نداشت و به‌گاهِ عزیمت او نیز عدم وثوق خود را ابراز نمود و از سوی دیگر خجستانی تنها با صد مرد به‌سوی خراسان رفت و با این تعداد کل خراسان را نمی‌توانست اداره نماید. وی ابتدا به «شت شاپور» عزیمت نمود. از آنجا به «گمش» و سپس بسطام رفت و پس از عزیمت یعقوب به فارس بود که به نیشابور لشکر کشید و با راندن گماشته‌ی یعقوب، آن را تصرف نمود (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۴۹/۱۸-۱۴۸). احتمال دارد که خجستانی در بدو امر و پیش از رفتن یعقوب به فارس، در بسطام خطبه بنام صفاریان می‌خوانده و با دور شدن فرمانروای صفاری مجال را جهت تصرف نیشابور و کناره جستن از صفاریان سازگار دانسته است. نیابت یکی از سالوکان در نیشابور احتمالاً در طمع خجستانی به حکومت آن شهر اثر داشته است. یعقوب لیث به‌هنگام مراجعت به سیستان عزیز السری را به حکومت نیشابور گماشت. عزیز السری نیز در جرگه‌ی سالوکان سابق خراسان قرار داشت (تاریخ سیستان، ۱۳۶۶: ۲۲۵). وی از جمله صلوکانی بود که به طاهریان پیوسته بودند و اسفزاری از وی به عنوان یکی از حاکمان هرات در دوره حکومت طاهریان نام برده است (اسفزاری، ۱۳۳۸: ۳۸۳/۱). گماشتن عزیز به حکومت نیشابور احتمالاً رشک خجستانی را برانگیخته و او خود را لایق‌تر به حکومت نیشابور می‌دانسته است. رشک ورزی خجستانی پیشتر نیز سبب قتل ابراهیم بن مسلم شده بود.

مقارن با لشکرکشی یعقوب به‌سوی فارس و سپس بین‌النهرین، خجستانی از عدم حضور یعقوب سود جسته و در سال ۲۶۲ هجری قمری - با بیرون راندن عزیز السری - نیشابور را تصرف نمود و خطبه بنام محمد بن طاهر نمود. محمد بن طاهر در بند بود و خطری برای حاکمیت خجستانی تلقی نمی‌شد. به نظر می‌رسد کسب مشروعیت، سابقه نیکوی حکومت‌داری خاندان طاهر، قدرت برخی سرداران سابق طاهریان و همچنین در بند بودن محمد بن طاهر، خطبه خواندن خجستانی بنام طاهریان را سبب شده است. ابن خلکان معتقد است که خجستانی جهت جلب قلوب مردم نیشابور خطبه بنام طاهریان خواند (ابن خلکان، بی‌تا: ۴۲۳/۶). ابن اثیر می‌نویسد از دلایلی که خجستانی به دعوت برای طاهریان پرداخت این بود که در صدد بود با این کار طرفداران بیشتری را فراهم آورد و تا حدی اقدام خود را قانونی جلوه دهد (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۴۸-۱۴۹). وی پس از تصرف نیشابور، رافع بن هرثمه از رجال وابسته به خاندان طاهری را به سپه‌سالاری لشکر خود گماشت که مدعای ابن اثیر را تقویت می‌نماید.

خجستانی جهت تحکیم اساس حکومت خود ثروت زیادی میان سپاهیان خود توزیع نمود چنانکه تنها در یک شب سیصد هزار دینار و پانصد اسب و هزار جامه بخشید (خوافی، ۱۳۸۶: ۲۶۵/۱). وی سپس به گسترش قلمرو مبادرت نمود و در بدو امر به هرات لشکر کشید. هرات اخیراً تحت تسلط ابوحنض یعمر از بنی شرکب درآمده بود که آن را از چنگ طاهر بن حفص بادغیسی (نایب عمرولیت صفاری) بدر آورد. خجستانی قصد داشت ابوحنض را تحت استیلاي خود درآورد، معذک ابوحنض کینه دیرینه‌ای از او داشت. خجستانی با دسیسه‌چینی ابراهیم برادر بزرگ‌تر ابوحنض را به قتل رسانده بود. احتمال دارد که مصالحه‌جویی ابتدایی خجستانی در برابر ابوحنض نیز حيله‌ای برای دستگیری او بوده است. خجستانی پس از اینکه در جلب اعتماد ابوحنض ناکام ماند، هرات را در حصار گرفت. وی که قاصر از تصرف شهر بود، نهایتاً با دسیسه‌چینی توانست ضمن اسارت و قتل ابوحنض، هرات را به قلمرو خود ضمیمه نماید. در اثنای حضور خجستانی در هرات، حسین بن طاهر به نیشابور رسید. ابوطلحه منصور برادر ابوحنض به نیشابور گریخت و به حسین بن طاهر پیوست. وی با خطبه بنام طاهریان، قدرت را بنام حسین بن طاهر به دست گرفت. خجستانی لشکری به سرداری برادرش عباس جهت تصرف نیشابور فرستاد اما سپاه خجستانی در برابر ابوطلحه هزیمت یافته و عباس کشته شد. ابوطلحه سپس به اخراج حسین بن طاهر از نیشابور اقدام نمود. به نظر می‌رسد که مردم نیشابور به جهت اخراج نمودن حسین بن طاهر از ابوطلحه رویگردان شدند. ابن خلدون گزارش می‌دهد که مردم نیشابور در برابر ابوطلحه از خجستانی مدد جسته‌اند (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۴۸۹/۲). موقعیت ابوطلحه تضعیف شد و حتی التجا به علویان طبرستان نیز نتوانست سبب تثبیت وی در نیشابور شود. خجستانی در همان سال ۲۶۳ ه.ق مجدداً به نیشابور لشکر کشیده و با گریختن ابوطلحه، آن شهر را تحت سلطه خود درآورد (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۵۱/۱۸).

احمد بن عبدالله خجستانی علیرغم تظاهر به هواداری از طاهریان، به نیروهای حسین بن طاهر نپیوست و خود مستقلاً قدرت را در دست گرفت؛ بنابراین وی به‌رغم ادعای هواداری از طاهریان و خطبه خواندن بنام محمد بن طاهر، چندین مرتبه با بازماندگان طاهریان در خراسان پیکار نمود. به نقل ابن خلدون اقدامات خجستانی این امر را برای محمد بن طاهر محقق کرد که هر چه او

ادعا می‌کند که برای آل طاهر تلاش می‌ورزد، دروغی بیش نیست (ابن خلدون، ۱۳۶۶: ۴۹۰/۲). بدین روی در سال ۲۶۳ هجری قمری احمد بن محمد بن طاهر والی خوارزم لشکری پنج هزار نفره را به پیکار با خجستانی و تصرف نیشابور فرستاد. لشکر خوارزمی هزیمت یافته و عقب نشست. پس از آن خجستانی قصد نیروهای طاهری در مرو را نمود. وی ابراهیم بن محمد طاهری را اسیر نموده و حاکمی از جانب خود در مرو گماشت؛ بنابراین خجستانی به اطاعت حسین بن طاهر در نیامد و چندین بار در برابر طاهریان لشکر آراست اما جهت کسب مشروعیت همچنان خطبه بنام محمد بن طاهر می‌خواند.

در فاصله سال‌های ۲۶۳ ه.ق تا ۲۶۶ ه.ق خجستانی بیشتر بخش‌های خراسان را در اختیار داشت و بازماندگان طاهریان قاصر از تفوق بر وی بودند. در سال ۲۶۶ ه.ق نیروی قدرتمند دیگری وارد منازعات قدرت در خراسان شد که سبب تغییر رویکرد خجستانی گشت. عمرو لیث صفاری با خلیفه عباسی مصالحه نمود و منشور حکومت مناطق شرقی از جمله خراسان را دریافت کرده و بدان صوب رهسپار شد. وی پس از سامان دادن به امور سیستان، تصمیم گرفت به سرکوبی خجستانی بپردازد (گردیزی، ۱۳۶۳: ۳۱۲). به همین منظور وی با لشکرش به صوب نیشابور حرکت داد. در رویارویی میان دو لشکر، عمرو شکست خورده و به هرات عقب نشست. در تاریخ سیستان علی بن لیث (برادر عمرو) عامل اصلی شکست عمرو دانسته شده که خجستانی را در این پیکار یاری کرده است (تاریخ سیستان، ۱۳۶۶: ۲۳۶-۲۳۷). خجستانی پیشتر در زمره یاران علی بن لیث بود و قرار بود که در خراسان بنام وی حکومت کند؛ اما عامل فرو گذاشتن اختلافات خجستانی با طاهریان نیز مؤثر بود. خجستانی هنوز خطبه بنام طاهریان می‌خواند و ظاهراً با حسین بن طاهر نیز علیه عمرو لیث صفاری تشریک منافع یافته بود. طبری از تشریک منافع حسین بن طاهر و خجستانی به وساطت ابن شرکب یاد کرده و می‌نویسد که خجستانی و حسین بر منبرها دعای محمد بن طاهر گفتند (طبری، ۱۳۷۵: ۶۴۸۱/۱۵ و ۶۴۹۵)؛ بنابراین رویکرد خجستانی در این زمان به همکاری با طاهریان علیه دشمن مشترک تغییر یافت. مکاتبه عمرو با خلیفه نیز نشان‌دهنده‌ی اتحاد خجستانی با نیروهای طاهریان بود. عمرو پس از شکست از خجستانی نامه‌ای به خلیفه نوشته و محمد بن طاهر را به مکاتبه با خجستانی و حسین بن طاهر متهم ساخت. خلافت عباسی مقارن این زمان درگیر منازعه با قیام صاحب الزنج بود و پس از مکاتبه عمرو، محمد بن طاهر و تنی چند از افراد خاندان وی را به بند کشید. این اقدام خلیفه که جهت ترضیه خاطر عمرو انجام شد، سبب تضعیف موقعیت طاهریان و نیرومندی عمرو لیث شد و علمای مذهبی و بزرگان نیشابور را نیز به عمرو متمایل نمود. گردیزی می‌نویسد که یکی از بزرگترین فقهای نیشابور بنام حیکان (کیکان) و غازیان شهر به عمرو گرایش داشتند، زیرا فرستاده خلیفه بود و عهد و لوای او داشت (گردیزی، ۱۳۶۳: ۳۱۲). حتی حیکان و غازیان نیشابور با خجستانی جنگیدند تا هزیمت یافتند و حیکان اسیر شده و در زندان کشته شد (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۵۲/۱۸). خجستانی جهت مرتفع ساختن معضل جانب‌داری علمای نیشابور از عمرو، از سویی به ایجاد اختلافات میان علما مبادرت نمود و از سوی دیگر برای یکسره کردن کار عمرو به هرات لشکر کشید.

خجستانی در تصرف هرات ناکام بود و آنگاه که دریافت که با وجود پایداری عمرو و حصن هرات، قادر به تصرف آن شهر نیست، به سیستان مرکز حکومت صفاریان لشکر برد تا بلکه عمرو در را در پی خود بکشاند، اما از این لشکرکشی توفیقی حاصل نکرد (تاریخ سیستان، ۱۳۶۶: ۲۳۷). غیبت خجستانی از نیشابور سبب شد که آن شهر چندی از دست وی خارج شود. همان‌گونه که اشاره شد مردم نیشابور به تحریک برخی علما (که به سبب منشور خلیفه، متمایل به حکومت عمرو لیث بودند) علیه نایب خجستانی شوریدند و عمرو را به شهر خود خواندند. عمرو لشکری به نیشابور گسیل نمود و آن را در تصرف آورد. خود عمرو نیز برای ممانعت از تصرف سیستان توسط خجستانی، بدان صوب لشکر کشید. از سوی دیگر خجستانی سیستان را ترک گفته و به نیشابور عودت نمود. در این آمد و شد، سپاهیان خجستانی و عمرو با یکدیگر رویاروی نشدند، معذک خجستانی گماشتگان عمرو در نیشابور و مخالفان خود را در هم کوبیده و مجدداً آن شهر را تحت سیطره درآورد. عمرو لیث صفاری قصد داشت تا از ابوطلحه منصور بن شرکب علیه خجستانی بهره ببرد. به همین روی ابوطلحه را نزد خود خوانده و مورد التفات قرار داد. وی اموال زیادی به ابوطلحه بخشید و همچنین به هنگام بازگشت به سیستان نیابت خراسان را به او داد؛ اما خجستانی با شکست دادن ابن شرکب توانست سلطه‌اش را بر خراسان تحکیم نماید (تاریخ سیستان، ۱۳۶۶: ۲۳۹).

خجستانی در سال پایانی حکومتش نام طاهریان را از خطبه انداخت. به روایت طبری در سال ۲۶۷ ه.ق خجستانی با افکندن نام محمد بن طاهر، به نام خود و خلیفه خطبه خواند و سکه ضرب کرد (طبری، ۱۳۷۵: ۶۵۴۶-۶۵۴۷). آنچه سبب شد که خجستانی

نام طاهریان را از خطبه بیفکند جانبدری خلیفه از عمرو لیث صفاری بود. خلیفه محمد بن طاهر را زندانی نمود که به مثابه تأیید مجدد حاکمیت عمرو بر خراسان بود. از سوی دیگر در این سال حسین بن طاهر نیز احتمالاً درگذشته بود. خجستانی بدین دلیل به طاهریان روی آورد که مورد تأیید خلیفه بوده و منشور حکومت داشتند و بخشی از مردم و سرداران نظامی به طاهریان متمایل بودند. خجستانی نیز با خطبه خواندن بنام محمد بن طاهر در صدد کسب مشروعیت بود. لکن زمانی که خلیفه خود مشروعیت طاهریان را دچار خدشه نموده و به تأیید عمرو پرداخت و علمای نیشابور به سبب منشور خلیفه به عمرو متمایل شدند، خجستانی نیز دلیلی برای خطبه خواندن بنام طاهریان نداشت. لکن حکومت خجستانی پس از حذف نام محمد بن طاهر از خطبه چندان نپایید و او در سال ۲۶۸ ه.ق توسط غلامانش کشته شد (ابن اثیر، ۱۳۷۱/۱۲: ۲۱۴).

رافع بن هرثمه واپسین زرمه موافق با طاهریان در خراسان

رافع بن هرثمه بازپسین حکمران خراسان بود که با عنوان نایب طاهریان حکومت نمود. وی یکی از سرداران سپاه محمد بن طاهر بود. رافع با تصرف نیشابور توسط صفاریان، به یعقوب لیث پیوست. لکن یعقوب هنگام مراجعت به سیستان رافع را از سپاه خود راند. ابن خلکان چهره کریه رافع را عامل رانده شدن او دانسته است (ابن خلکان، بی تا: ۴۲۳). رافع پس از مدت اندکی با خجستانی معاضدت نمود و به سپهسالار لشکر او رسید. وی تا پایان عمر خجستانی در خدمت او بود و موقعیتش به عنوان نفر دوم حکومت خراسان تثبیت شد.

با مرگ خجستانی، رافع بن هرثمه از سوی لشکریان به فرمانروایی برگزیده شد. وی در نخستین اقدام پس از برگزیده شدن، نیشابور را تصرف و سپس سیطره خود را بر شهرهای خراسان اعمال نموده و خطبه بنام محمد بن طاهر خواند (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۵۱۳/۲). مقارن این زمان عمرو لیث صفاری جهت سرکوب گماشته خود به فارس لشکر برده بود و دوری وی سبب تحکیم پایه‌های قدرت رافع در خراسان شد. معذک عمرو پس از مدتی با سامان دادن به امور فارس و اخذ عهد و لوای نو از خلیفه به هرات -که رافع در آنجا بود- لشکر کشید. وی هرات را در حصار گرفت و رافع که یارای مقابله نداشت، به مرو گریخت. عمرو لیث پس از سیطره بر هرات، لشکری برای تصرف نیشابور گسیل نمود. علما و بزرگان نیشابور و عامل رافع بن هرثمه به اطاعت عمرو درآمدند. به نظر می‌رسد آنچه سبب برتری موضع عمرو و اطاعت علما و بزرگان نیشابور شده منشور خلیفه بوده است. در واقع این بار نیز منشور خلیفه سبب برتری موضع عمرو در برابر نایبان طاهریان شد. پس از تسلط عمرو بر هرات و نیشابور، رافع که خود را قاصر از رویارویی با وی می‌دید، به مقامی فروتر راضی شد. بدین سبب، نامه‌ای حاکی از اظهار اطاعت و تقاضای عفو به عمرو لیث نگاشت. لکن در این زمان ابو طلحه منصور بن شرکب (که در تخارستان بود) به رافع درخواست یگانگی داد. رافع که پیشتر در سپاه خجستانی با ابوطلحه علیه عمرو متحد شده بود، این پیشنهاد را پذیرفت. ابوطلحه به مرو آمده و در آنجا اردو زد. پس از چند روز لشکریان ابوطلحه ناگهان به یاران رافع شبیخون زده و بسیاری از افراد او را کشتند. احتمالاً ابوطلحه با مشاهده ضعف رافع و جهت در اختیار گرفتن مرو به چنین اقدامی دست یازید. از سوی دیگر رافع پیشتر به ابوطلحه خیانت نموده بود (بیهقی، ۱۳۶۱: ۶۷) و اقدام ابوطلحه را می‌توان انتقام تلقی نمود. رافع پس از شکست با افراد اندکی از یاران خود گریخت و پس از آن که عمرو سپاهیان مستقر در نیشابور را به مرو (جهت پیکار با ابوطلحه) فراخواند، برای مدت کوتاهی بر نیشابور مسلط شد؛ اما تسلط او چندان نپایید و عمرو پس از هزیمت دادن ابوطلحه، به نیشابور لشکر کشید و با گریختن رافع آن را در اختیار گرفت (تاریخ سیستان، ۱۳۶۶: ۲۴۱-۲۴۲). عمرو پس از تصرف بلاد خراسان و گماشتن عاملانی از جانب خود، به سیستان مراجعت نمود و پس از مدتی روابط او با خلیفه تیره شد. به دستور خلیفه در سال ۲۷۱ ه.ق عمرو از حکومت خراسان عزل گردید و منشور حکومت فارس و خراسان مجدداً به محمد بن طاهر داده شد. محمد بن طاهر، رافع بن هرثمه را به نیابت خود به حکومت خراسان گماشت (جوزجانی، ۱۳۶۳: ۲۰۰/۱) و این مسئله سبب شد که رافع مجدداً بر خراسان سیطره یابد. به نظر می‌رسد طاهریان که خود را قاصر از تسلط بر خراسان می‌دانستند، به اینکه افرادی با عنوان نیابت آن‌ها حکومت کنند، رضا دادند. ابوطلحه منصور بن شرکب نیز مجدداً خطبه بنام طاهریان خواند و به نوشته اکبری در شهرهای مختلف از جمله نیشابور، هرات و مرو هنوز نام طاهریان در خطبه‌ها خوانده می‌شد و مردم نیز در همراهی با آنان تا زمانی که خود را نایب طاهریان معرفی می‌کردند روی خوش نشان می‌دادند (اکبری، ۱۳۹۱: ۴).

رافع که با مقام نیابت طاهریان در خراسان نیرو گرفته بود، به گسترش قلمرو اقدام نمود. وی در بدو امر هرات را تصرف نموده و عاملی در آن شهر گماشت. سپس با مدد سامانیان، ابوظلحه را در سال ۲۷۲ هجری قمری شکست داده و مرو را از چنگ او بدر آورد. در همین سال رافع به خوارزم تاخت. به نظر می‌رسد در این برهه که رافع به خوارزم لشکر کشیده، آن خطه از سلطه احمد بن محمد بن طاهر خارج شده بود. پس از آن نیز طاهریان نتوانستند در خوارزم قدرت یابند و این ایالت به قلمرو سامانیان ضمیمه شد. به نقل از ابن اثیر، رافع به درخواست اسماعیل بن احمد سامانی خوارزم را به او داد (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۳۵/۱۸). بدین ترتیب خراسان به تسلط رافع بن هرثمه درآمد و او تا سال ۲۸۰ ه.ق به‌عنوان نایب طاهریان بر خراسان حکومت نمود (تاریخ سیستان، ۱۳۶۶: ۲۵۰). قدرت او از خراسان نیز فراتر رفت و بر طبرستان، ری و قزوین اعمال سلطه نموده و در اوضاع سیاسی ماوراءالنهر مداخله نمود.

به خلافت نشستن معتضد در سال ۲۷۹ ه.ق و لشکرکشی رافع به عراق عجم سبب تغییر رویکرد خلیفه در خراسان شد. معتضد، رافع را از حکومت خراسان معزول نمود و آن ولایت را به عمرو داد (رشیدالدین فضل‌الله، ۱۳۹۲: ۱۳۸/۲). تصاحب اموال خلافت در ری توسط رافع از اسباب مهم رویگردانی معتضد از وی بود. به نقل ابن خلدون، رافع دست روی قریه‌های متعلق به خلیفه در ری افکنده بود (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۵۳۷/۲). خلیفه حتی در همان سال به احمد بن عبدالعزیز بن ابی دلف نوشت که به پیکار با رافع بشتابد (مسعودی، ۱۳۷۴: ۶۳۸/۲-۶۳۷؛ مجمل التواریخ و القصص، ۱۳۱۸: ۳۶۷). خلافت عباسی مجدداً در مصالحه با عمرو، سبب تضعیف موقعیت نیروهای وابسته به طاهریان شد. خلیفه معتضد فرمان حکومت خراسان و شرطگی بغداد را به نام عمرولیث صفاری صادر کرد. عمرو به نمایندگی از طرف خود عبیدالله بن عبدالله (رقیب محمد بن طاهر) را به ریاست شرطه بغداد منصوب کرد. از این طریق وی بخشی از خاندان طاهری در بغداد را به خود نزدیک می‌نمود و از سوی دیگر با گماشتن رقیب محمد بن طاهر، اختلافات داخلی آن‌ها را دامن می‌زد.

عمرو با گرفتن منشور حکومت خراسان، در سال ۲۸۰ ه.ق به آن خطه لشکر کشید. وی ابتدا هرات را تصرف نمود و سپس با شکست دادن رافع، نیشابور را نیز تحت سیطره در آورد. وی تا سه سال بعد خراسان را تحت سلطه خود داشت اما در سال ۲۸۳ ه.ق که نیشابور را ترک کرد، رافع از غیبت او بهره برده و بار دیگر نیشابور را تصرف نمود. لکن رافع در این زمان رویکرد خود را تغییر داد و نام طاهریان را از خطبه افکند. وی با معزول شدن توسط خلیفه، به علویان طبرستان تمایل یافت. او در حمله به طبرستان، محمد بن زید را شکست داد اما سپس با او مصالحه نموده و برایش از مردم گرگان و جاجرم و دهستان بیعت گرفت (املی، ۱۳۴۸: ۱۰۰). البته این نکته را بایستی در نظر داشت که خلع شدن رافع توسط خلیفه نسبت به بیعت او با علویان طبرستان و افکندن نام طاهریان از خطبه تقدم داشت. مرعشی نیز می‌نویسد، وقتی معلوم شد که معتضد عمرو را حاکم نیشابور کرده، رسولی به نزد محمد بن زید فرستاد و بیعت نمود (مرعشی، ۱۳۶۱: ۱۴۰). رافع در سال ۲۸۱ ه.ق در طبرستان و در سال ۲۸۲ ه.ق در گرگان خطبه بنام محمد بن زید نمود (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۹۳/۱۸)؛ بنابراین زمانی که در سال ۲۸۳ ه.ق نیشابور را تصرف نمود خطبه بنام محمد بن زید خواند. با این اقدام واپسین ندای موافق با طاهریان در خراسان نیز خاموش شد. حکومت رافع نیز پس از خطبه خواندن بنام علویان طبرستان چندان نپایید. اندکی بعد عمرو نیشابور را محاصره نمود (تاریخ سیستان، ۱۳۶۶: ۲۵۲؛ نرشخی، ۱۳۳۵: ۸۷). منشور دادن خلیفه به عمرو و خطبه خواندن رافع بنام علویان طبرستان (دشمنان خلفای عباسی) سبب شد که رافع مشروعیت خود را نزد مردم نیشابور بخصوص جانب‌داران خلیفه از دست بدهد. با عدم کمک محمد بن زید (مستوفی، ۱۳۶۴: ۳۷۲؛ تتوی، بی‌تا: ۲۶۴)، رافع شکست خورد و از نیشابور گریخت. سپاهیان عمرو، رافع را تعقیب و در سبزواری و طوس نیز شکست‌هایی بر او وارد ساختند (طبری، ۱۳۷۵: ۶۶۷۹). رافع بن هرثمه تنها و درمانده به خوارزم رفت و مردم آن خطه به سبب ظلم و جور رافع در حمله پیشین وی، بر سرش تاخته و به قتلش رساندند و عمرو سر او را به بغداد فرستاد (همدانی، ۱۴۱۶ ق: ۱۱۱). خلیفه دستور داد طبق رسم دربار خلفای عباسی، سر رافع را یک روز از صبح تا ظهر در جانب شرقی و بعد از ظهر در جانب غربی دارالخلافه آویختند (مسکویه، ۱۳۷۶: ۱/۵؛ ابن تغری بردی، بی‌تا: ۱۱۴/۳). خواندمیر در روایتی که با منابع متقدم تأیید نمی‌گردد، می‌نویسد عمرو، رافع بن هرثمه را اسیر و با تحف و هدایا برای خلیفه عباسی فرستاد (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۳۴۵/۲). با کشته شدن رافع بن هرثمه، حکومت آخرین فردی که نایب طاهریان در خراسان بود، به پایان رسید. بدین ترتیب تلاش‌های آخرین مدعی نیابت طاهریان نتیجه‌ای برای بازگشت خاندان طاهری به قدرت در پی نداشت.

نتیجه‌گیری

بر پایه آنچه بیان شد می‌توان گفت علی‌رغم اینکه طاهریان به دلیل مشروعیت، مقبولیت و عهد و لوا داشتن آن‌ها از خلیفه، بیش از دو دهه پس از سقوط محمد بن طاهر در خراسان بنام وی خطبه خوانده می‌شد، احیای حکومت طاهریان در خراسان توأم با کامیابی نبود. قدرت‌های سیاسی خراسان و ماوراءالنهر به‌رغم بهره‌گیری از مشروعیت طاهریان، نه‌تنها با حسین بن طاهر معاضدت نمودند که حتی با نیروهای طاهریان پیکار نموده و سبب فتور آن‌ها شدند. خجستانی پی افکندن حکومتی مستقل را در سر می‌پروراند و از قرار گرفتن تحت بیرق حسین بن طاهر امتناع نمود و ضمن خطبه خواندن بنام محمد بن طاهر، به پیکار با نیروهای طاهریان شتافت. ابوطلحه منصور بن شریک که با الحاق به حسین بن طاهر توانمند شده بود نیز وی را از نیشابور رانده و تضعیف بیشتر وی را سبب شد. سامانیان هم از احیای حکومت طاهریان ناخرسند بودند و نه‌تنها به مدد آن‌ها نشتافتند که حتی اسماعیل به احمد با حسین بن طاهر پیکار نمود. از سوی دیگر خلافت عباسی با تغییر رویکرد، به تأیید عمرو لیث صفاری پرداخته و عهد و لوای حکومت خراسان را به وی داد. این رویکرد خلیفه مترادف به چالش کشیدن مشروعیت طاهریان در خراسان بود که سبب افکندن نام طاهریان از خطبه توسط خجستانی شد. بار دیگر که در سال ۲۷۱ ه. ق خلیفه از عمرو رویگردان شد و منشور حکومت خراسان را به محمد بن طاهر داد، حسین بن طاهر در خراسان از عرصه سیاست در خراسان خارج شده بود؛ بنابراین محمد بن طاهر، رافع بن هرثمه را به نیابت از خود به حکومت خراسان گماشت که او نیز پس از خلع شدن از جانب خلیفه معتضد، خطبه خواندن بنام طاهریان را قطع نمود. رویکرد خجستانی و رافع بن هرثمه نسبت به طاهریان از رویکردهای خلافت عباسی متأثر بود و پس از تأیید و منشور دادن خلیفه به عمرو بود که خجستانی نام طاهریان را از خطبه افکند و رافع خطبه بنام طاهریان و خلافت عباسی را قطع نمود.

منابع

- ابن اثیر، عزالدین. (۱۳۷۱). تاریخ کامل (تاریخ بزرگ اسلام و ایران)، ترجمه عباس خلیلی و ابوالقاسم حالت، تهران: انتشارات علمی.
- ابن اسفندیار. (۱۳۶۶). تاریخ طبرستان، تصحیح عباس اقبال، چاپ دوم، تهران: کلاله خاور.
- ابن تغری بردی. (بی تا). النجوم الزاهرة فی ملوک مصر و القاهرة، مصر: وزارة الثقافة و الارشاد القومي دارالکب.
- ابن خردادبه. (۱۳۷۰). المسالك الممالک، ترجمه حسین قره چانلو، تهران: چاپخانه مهارت.
- ابن خلدون، عبدالرحمان. (۱۳۶۶). العبر (تاریخ ابن خلدون)، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ابن خلکان، احمد بن محمد. (بی تا). وفيات الاعیان، تحقیق احسان عباس، بیروت: دارالفکر.
- ابن ندیم، محمد بن اسحاق. (۱۳۸۱). الفهرست، ترجمه محمدرضا تجدد، تهران: انتشارات اساطیر.
- اسفزاری، معین الدین محمد. (۱۳۳۸). روضات الجنات فی اوصاف مدینه الہرات، تصحیح محمد کاظم امام، تهران: دانشگاه تهران.
- اصفہانی، حمزه ابن حسن. (۱۳۶۷). تاریخ پیامبران و شاهان، ترجمه جعفر شعار، تهران: امیرکبیر.
- اکبری، امیر. (۱۳۸۷). تاریخ حکومت طاهریان از آغاز تا انجام، چاپ دوم، تهران-مشهد: سمت-آستان قدس.
- اکبری، امیر. (۱۳۹۱). رافع بن هرثمه آخرین مدعی نیابت طاهریان در خراسان. پژوهشنامه تاریخ، شماره ۲۹، ص ۱-۱۸.
- آملی، اولیاءالله. (۱۳۴۸). تاریخ رویان، تصحیح منوچهر ستوده، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- بیهقی، علی بن زید. (۱۳۶۱). تاریخ بیهق، به تحقیق احمد بهمنیار، تهران: انتشارات فروغی.
- تاریخ سیستان. (۱۳۶۶). مصحح ملک‌الشعراى بهار، چاپ دوم، تهران: پدیده خاور.
- تتوی، احمد بن نصرالله. (بی تا). تاریخ الفی، بی جا: بی نا.
- جوزجانی، منهج سراج. (۱۳۶۳). طبقات ناصری، تصحیح عبدالحی حبیبی، تهران: دنیای کتاب.
- خوافی، فصیح. (۱۳۸۶). مجمل فصیحی، مقدمه تصحیح و تحقیق محسن ناجی نصرآبادی، تهران: اساطیر.
- خواند میر، غیاث‌الدین بن همام الدین. (۱۳۸۰). حبیب السیر، چاپ چهارم، تهران: خیام.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۷۵). تاریخ طبری، مترجم ابوالقاسم پاینده، چاپ پنجم، تهران: اساطیر.
- گردیزی، ابی سعید عبدالحی بن الضحاک بن محمود. (۱۳۶۳). زین الاخبار، مصحح عبدالحی حبیبی، تهران: دنیای کتاب.
- مجمل التواریخ و القصص. (۱۳۱۸). تصحیح محمد تقی بهار، تهران: کلاله خاور.
- مرعشی، ظهیرالدین. (۱۳۶۱). تاریخ طبرستان و رویان و مازندران، تهران: موسسه مطبوعاتی شرق.
- مستوفی، حمدالله. (۱۳۶۴). تاریخ گزیده، تصحیح عبدالحسین نوایی، چاپ سوم، تهران: امیرکبیر.

- مسعودی، ابوالحسن. (۱۳۷۴). مروج الذهب و معادن الجواهر، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- مسکویه رازی، ابوعلی. (۱۳۷۶). تجارب الامم، ترجمه علی‌نقی منزوی، تهران: توس.
- مقدسی، مطهر بن طاهر. (۱۳۷۴). البدء و التاريخ، ترجمه شفیعی کدکنی، تهران: آگاه.
- نرشخی، ابی بکر بن محمد بن جعفر. (۱۳۳۵). تاریخ بخارا، محقق مصحح مدرس رضوی، چاپ دوم، تهران: توس.
- نقیسی، سعید. (۱۳۳۵). تاریخ خاندان طاهری، تهران: شرکت نسبی حاج محمدحسین اقبال و شرکاء.
- هروی، جواد. (۱۳۹۳). تاریخ سامانیان (عصر طلایی ایران بعد از اسلام)، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- همدانی، ابن فقیه. (۱۴۱۶ ق). البلدان، بیروت: عالم الکتب.
- همدانی، رشیدالدین فضل الله. (۱۳۹۲). جامع التواریخ، تصحیح محمد روشن، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.